

SEJTBIOLÓGIA

biomérnök hallgatók számára

Novák Béla
egyetemi tanár

Copyright © 1998

BME, Mezőgazdasági Kémiai Technológia Tanszék

Bevezető

A természetben **hierarchia** uralkodik. Az atomok atommagból és elektronokból épülnek fel, az atomok pedig molekulákat alkotnak. A molekulák atomi szerveződésével a kémia tudománya foglalkozik. A molekulák összekapcsolódásával óriásmolekulák jönnek létre, melyek tanulmányozása a biokémia tárgya.

A biológiában is hasonló hierarchia érvényesül. A szövetek sejtekből állnak, a szövetek pedig szerveket alkotnak. A szervek szervrendszereket képeznek és ezek összessége alkotja a szervezetet (egyedet). Az azonos fajba tartozó egyedek populációba tömörülnek és a különböző fajok populációi társulásokat alkotnak.

Láthatjuk, hogy a biológiai szerveződés **strukturális** alapegysége a SEJT. A sejt azonban nemcsak strukturális, hanem **funkcionális** egysége is az életnek: a sejt az a legkisebb egység, ami az ún. életjelenségeket (növekedés, szaporodás) mutatja.

Mivel a sejtek molekulákból épülnek fel, a természeti hierarchia kémiai és biológiai szintje igen szoros kapcsolatban áll egymással.

A sejtek -kevés kivételtől eltekintve- olyan mikroszkopikus képződmények, melyek egy vegyi gyárhoz hasonlíthatók. Akárcsak a gyárak, a sejtek sem egyformák, mégis vannak általános jellemzői. E sejtbiológiai kurzus célja, hogy megismerjük egy ilyen mikroszkopikus vegyi gyár működését és törvényszerűségeit.

Mi mindenben hasonlítanak a sejtek a vegyi gyárakra? Először is, hasonlóan a gyárakhoz, a sejtek a térnek egy szigorúan körülhatárolt részét képviselik, melyet a külvilágtól -akárcsak a gyárat a gyárfal- sejtmembrán (ill gyakran sejtfal) választ el. A környezettől való elválasztódás azonban nem jelent elszigeteltséget, hiszen akárcsak a gyárak, a sejtek is intenzív anyag- és energia-forgalomban állnak a környezetükkel (**nyílt rendszerek**).

Mi történik a gyár belsejében? A sejtekben, -akárcsak a hétköznapi gyárakban- anyag és energia átalakítás folyik. A sejtekben e folyamatok összességét **anyagcsere**nek (**metabolizmus**) hívjuk, hangsúlyozni kell azonban, hogy ez nem a környezettel folytatott anyagcsere utal!

A hétköznapi gyárakban **gépek**, hasznos munkát végző szerkezetek dolgoznak, amelyek az emberi tudásban felhalmozódott **információ** alapján készülnek és működnek. A sejteknek is "gépekre" van szüksége; a sejtekben ezeknek a gépeknek a **fehérjék** felelnek meg. Fehérjék

végzik a sejtekben végbemenő kémiai átalakításokat (**enzimek**). Akárcsak az ember által készített gépek előállításához, a fehérjék létrehozásához is információra van szükség. Ezt a szerepet a sejtekben a nukleinsavak töltik be. A sejtek ráadásul olyan gyárak, ahol a gépek előállítása is magában a gyárban következik be.

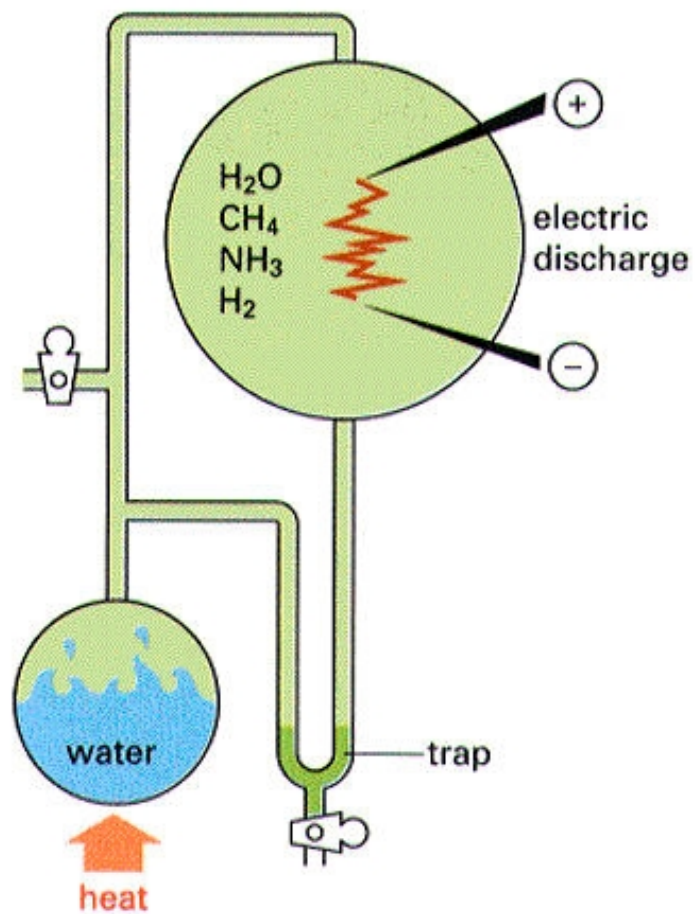
A sejtek evolúciója

A molekuláktól az első sejtekig (prebiológiai evolúció)

Egyszerű biomolekulák prebiotikus körülmények között is képződtek

Földünk kb. 4.6 milliárd éve keletkezett. A szakemberek még vitatkoznak azon, milyenek is voltak a földi feltételek az első milliárd év alatt. Nem tudjuk, hogy a légkör redukáló ill. neutrális jellegű volt-e, az azonban bizonyos, hogy sem oxigént, sem ózont nem tartalmazott. Ennek az volt a következménye, hogy a világrútból érkező különféle sugárzások szabadon eljuthattak a Földre és ez távol tartotta a rendszert az egyensúlytól.

Haldane és Oparin az 1920-as években vetették fel az élet kialakulásának spontán lehetőségét ilyen oxigénmentes környezetben.

Urey professzor (a Chicagói Egyetem oktatója) könyvet írt az égitestekről "The Planets" címmel, melyben megadta a Föld feltételezett légkörét. A professzor Miller nevű tanítványa pedig megpróbálta laboratóriumi kísérletben ellenőrizni, hogy milyen egyszerű szerves vegyületek képződhetnek ebben a légkörben az Oparin - Haldane hipotézis szerint. Miller gázkeveréket (CH_4 , NH_3 és H_2) melegített vízzel, és elektromos szikrakisüléseket hozott létre, miközben hűtőn kondenzáltatta a vízgőzt és visszavezette azt az edénybe.

A vízgőz reakcióba lépett a gázeleggyel, és két hét után az 1-2. ábrán bemutatott vegyületeket lehetett kimutatni az oldatból. Természetesen a valóságban sokkal több idő (10-100 millió év) állt rendelkezésre ezeknek a vegyületeknek a kialakulására.

- 1.
2. A felsorolt vegyületek további reakciókba léptek egymással illetve más, az ósóceánban megtalálható vegyületekkel. A hidrogén-cianidból pl. nukleinsavbázisok (pl. adenin) keletkeztek, míg a
3. a formaldehidből komplikált reakciósorozatban (**formóz reakció**) szénhidrátok (pl. ribóz) képződtek.

Végeredményben elmondható, hogy a mai élőlényekben előforduló szerves molekulafajták minden reprezentánsa keletkezett az Urey-Miller kísérletben: aminosavak, cukrok, purin és pirimidin bázisok. Ezek a vegyületek bemosódtak az ósóceánba, és ott feldúsultak; ezt nevezzük "**Haldane-levesnek**". Ezek a molekulák az **építőkövei** a mai élőlényekben előforduló makromolekuláknak mint pl. az RNS, a DNS és a fehérjék. Tulajdonképpen sokkal több képviselője keletkezett ezeknek az építőköveknek, mint amit mai élőlények használnak. A ma élő sejtek fehérjeiben csak 20 féle aminosav, a ribonukleinsavaikban pedig csak 5 féle nukleotid fordul elő. Hogy miért pont ezek, azt nem lehet tudni.

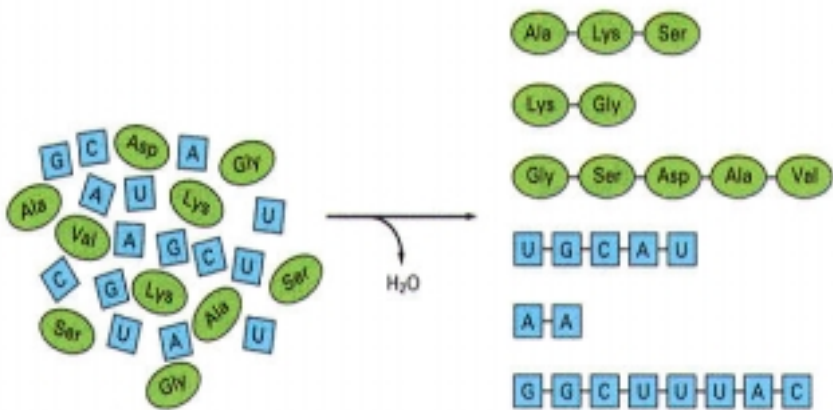
HCHO	formaldehyde
HCOOH	formic acid
HCN	hydrogen cyanide
CH_3COOH	acetic acid
$\text{NH}_2\text{CH}_2\text{COOH}$	glycine
$\begin{array}{c} \text{CH}_3\text{CHCOOH} \\ \\ \text{OH} \end{array}$	lactic acid
$\begin{array}{c} \text{NH}_2\text{CHCOOH} \\ \\ \text{CH}_3 \end{array}$	alanine
$\begin{array}{c} \text{NH} - \text{CH}_2\text{COOH} \\ \\ \text{CH}_3 \end{array}$	sarcosine
$\begin{array}{c} \text{NH}_2 - \text{C} - \text{NH}_2 \\ \\ \text{O} \end{array}$	urea
$\begin{array}{c} \text{NH}_2\text{CHCOOH} \\ \\ \text{CH}_2 \\ \\ \text{COOH} \end{array}$	aspartic acid

Az Urey-Miller kísérletben az aminosavaknak és szénhidrátoknak két optikailag eltérő módosulata keletkezett, melyek a polarizált fényt ellentétes irányba forgatják (D és L konfiguráció). A mai élőlényekben viszont az aminosavaknak csak az L-formája (kivéve: baktériumok sejtfalát) és a szénhidrátoknak a D-formája fordul elő. Ennek a jelenségnek sem ismert még a pontos oka ill. magyarázata.

Az aminosavak és nukleotidok spontán polimerizálnak

Az aminosavak peptidkötés létesítésével, a nukleotidok pedig foszfodiészter kötés képződése mellett polimerizálódhatnak. Mindkét reakció vízképződéssel jár, ezért vizes oldatban nem kedvezményezettek, azaz a polimerizációhoz energiára van szükség.

Az aminosavak és a nukleotidok polimerizációja

Ezt a problémát a mai élőlények úgy oldják meg, hogy aktivált építőelemeket polimerizálnak. Hogyan játszódhatott le a polimerizáció régen, az élet kialakulása előtt?

Az ősi Földön a polimerek kialakulásának az alábbi lehetőségei jöhettek számításba:

1. hő biztosíthatta a szükséges energiát a polimerizációhoz. Ennek bizonyítékául Sidney Fox kísérleteiben az aminosavak por alakú keverékénél (nem vizes oldat) 130-150^oC-ra történő hevítést követően polipeptideket mutatott ki.
2. Bernal elmélete szerint agyagásványok katalizálhatták az első polimerizációkat, vagyis az ósóceán partján, a pocsolyákban keletkezettek az első biopolimerek.

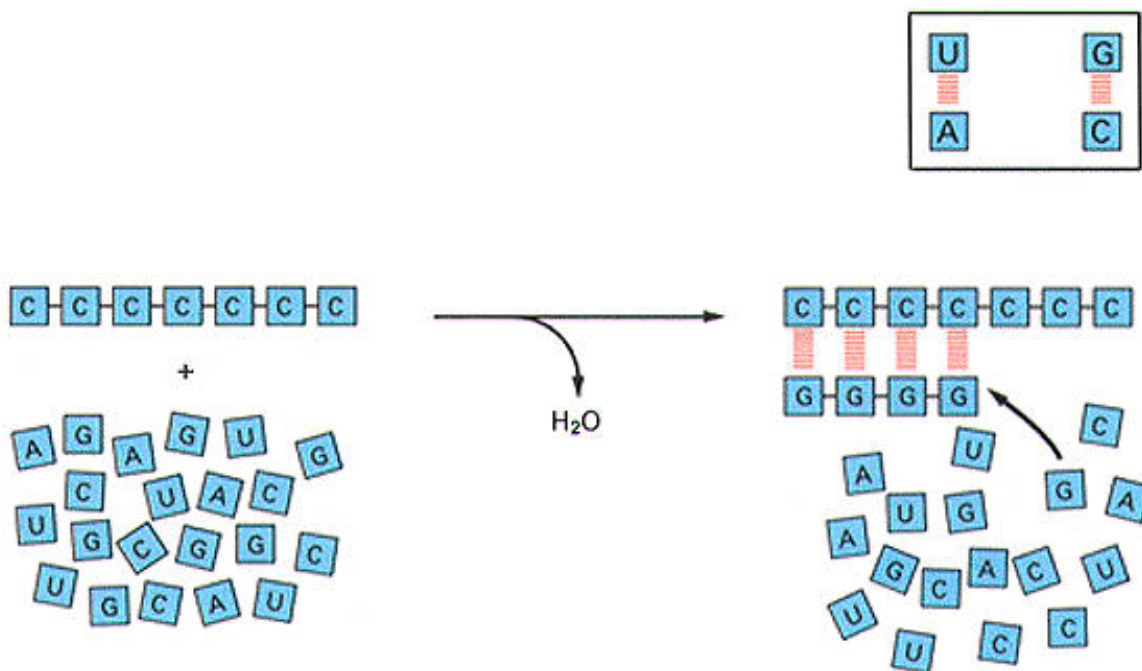
Az élőlények által szintetizált biopolimerekkel szemben azonban ezekben az abiotikus úton végbemenő polimerizációkban a nukleinsavak és a fehérjék változó lánchosszúságban és random összetétellel keletkeztek.

A polinukleotidok saját szintézisüket képesek irányítani

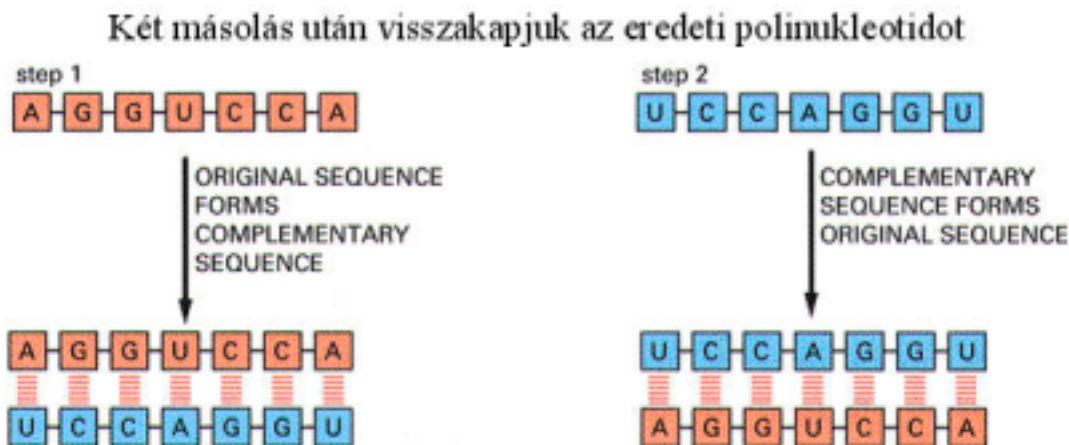
A sejtek alapvető tulajdonsága az **önreprodukciós** képesség, vagyis hogy önmagukkal azonos utódot képesek létrehozni (egy sejtől két sejt lesz). Kémiai rendszerekben sem ismeretlen ez a képesség, de a kémiában inkább **autokatalitikusnak** hívjuk azt a folyamatot, amikor a reakció végterméke elősegíti önmaga képződését. Fontos kérdés, hogy a önreprodukciós képesség mikor jelent meg az evolúció során?

Az autokatalízis megjelenését Gánti Tibor **chemoton elmélete** a kémiai folyamatokban, míg Manfred Eigen **hiperciklusa** a makromolekulák képződésében jelöli meg elsőként.

A polinukleotidok saját szintézisüket képesek irányítani

Melyik makromolekulának van autokatalitikus tulajdonsága? A polipeptidek jó katalizátorok, de nem tudják saját szintézisüket nukleinsavak nélkül irányítani. Ezzel szemben a polinukleotidok képesek önmaguk szintézisének irányítására **komplement pár képzés** révén. Az egyik szál **templátként** szolgál egy másik szál képződéséhez. Például egy poli-C egy poli G lánc felépülését irányíthatja és *vice versa*. Könnyű belátni, hogy két másolás után visszkapjuk az eredeti polinukleotid láncot (templát -> replika -> templát).

Ez a mechanizmus azonban csak a **potenciális lehetőségét** teremti meg az önreprodukciós képességnek, mert a folyamat önmagában nagyon lassú, és ahhoz, hogy mérhető sebességgel játszódjon le, valamilyen formában katalízisre van szükség. Manapság a katalitikus funkciót a specifikus fehérjék, enzimek biztosítják a nukleinsavak másolásához. Ha végiggondoljuk a dolgot, máris a legősibb tyúk-tojás problémával találjuk magunkat szemben: mi volt előbb? Nukleinsavak vagy fehérjék? A mai élőlényekben az RNS-ek szintézisét fehérjék katalizálják, az RNS-ek pedig a fehérjeszintézist segítik. A **prebiotikus (ős-) leves**-ben lehettek primitív polipeptidek, de az RNS molekulák ritkák maradtak, ha ők maguk nem tudták a **saját szintézisüket** serkenteni. Sokáig azt hittük, hogy a nukleinsavak csak információ tárolásra és átvitelre képesek, de katalízisre nem.

Specializált RNS-ek biokémiai reakciókat katalizálnak

Az önreprodukáló struktúrák létrejöttének megértésében fontos szerepe volt annak a néhány évvel ezelőtti felismerésnek, miszerint az RNS-ek kémiai reakciók katalízisére is képesek. A katalitikus RNS neve **ribozim**.

Az RNS katalitikus tulajdonságát háromdimenziós szerkezete (feltekeredése) határozza meg. Az RNS molekula feltekeredési módja pedig a szekvenciájából következik, a molekulán belüli komplementer (kiegészítő) szakaszok ugyanis párosodni tudnak egymással: pl. egy GGGG párosodni tud egy CCCC-vel azonos molekulán belül és egy komplex 3 dimenziós szerkezet jön létre.

Az önreprodukáló molekulák természetes szelekciója

Tételezzük fel, hogy létrejött egy megfelelő nukleotid sorrendű RNS, mely katalizátora lehetett egy másik RNS templát polimerizációs replikációjának. Abban az esetben, ha ez a templát éppen a saját kópiája, ez a bizonyos RNS molekula **autokatalitikusan** elszaporodik. Elvileg több ilyen autokatalitikus rendszer is kialakulhatott, és ekkor megindult köztük a versengés. Miért versenyeztek? A versengés az építőkövekért, vagyis a táplálékért folyt. A nukleinsavak másolása során hibák is keletkeztek, és az új kópiák nem feltétlenül voltak azonosak a kiindulási templáttal. Könnyen észrevehetjük, hogy azok a változatok szaporodtak el az építőkövekért folytatott versenyben, melyek katalitikus aktivitásukat javítani tudták a “szüleikhez” képest vagyis rátermettebbek lettek. Megfigyelhetjük, hogy az önreprodukáló molekulák körében a természetes szelekció (variáció és a rátermettebb elszaporodása) érvényesül.

Információ áramlás a polinukleotidoktól a polipeptidekig

3.5 - 4 milliárd évvel ezelőtt a Földön valószínűleg önreprodukáló RNS molekulák és különféle polipeptidek lehettek jelen. A makromolekulák között ugyanolyan verseny folyt az prekursorokért, akárcsak mai a élőlények között a táplálékért. De ki nyerte a végső versenyt? Hosszú távon semmiképpen nem azok az RNS-ek, akik maximálták a katalitikus aktivitásukat. Az RNS-ek katalitikus aktivitása ugyanis korlátozott! Hosszú távon az az autokatalitikus rendszer nyerte a versenyt, amelyben a katalitikus RNS-ek önzetlen alapon segítették olyan RNS-ek másolását, amelyeknek nem volt katalitikus funkciója az RNS-ek másolásában. Ezek az RNS-ek így más funkcióra specializálódhattak és ez a más funkció a polipeptidek szintézisének irányítása volt.

De hogyan tudja egy polinukleotid egy teljesen másfajta polimer (fehérje) aminosav sorrendjét meghatározni? Ehhez a következőkre van szükség:

1. polipeptid sorrendjét meghatározó **RNS templátra**,
2. az aminosavakat polipeptiddé kapcsoló **katalizátor RNS-re**, és
3. olyan **adapter RNS** molekulákra, amelyek specifikus aminosavakat kötnek.

A templát és az adapter molekulák a komplementer bázispár képzés elve alapján összekapcsolódnak, és ezáltal a templát az adaptereken keresztül meghatározza a fehérje aminosav sorrendjét. A katalizátor RNS-ek pedig összekapcsolták az aminosavakat, és így mehetett végbe az ősi protein-szintézis.

Ma a protein szintézist a **riboszómák** végzik, melyek RNS-ekből (rRNS-ek) és fehérjékből álló szerkezetek. Az a tény, hogy a mai fehérjeszintézisben is fontos szerepe van az rRNS-eknek, sejtetni engedi, hogy az ősidőkben egyedül ők voltak a katalizátorok.

Az RNS irányította protein szintézishez szükség van egy **kódra**, aminek alapján a nukleinsav szekvencia meghatározza a fehérje aminosav sorrendjét. Ez a kód látszólag teljesen azonos a ma élő élőlényekben, ezért feltehetően azok mind egy közös őstől erednek.

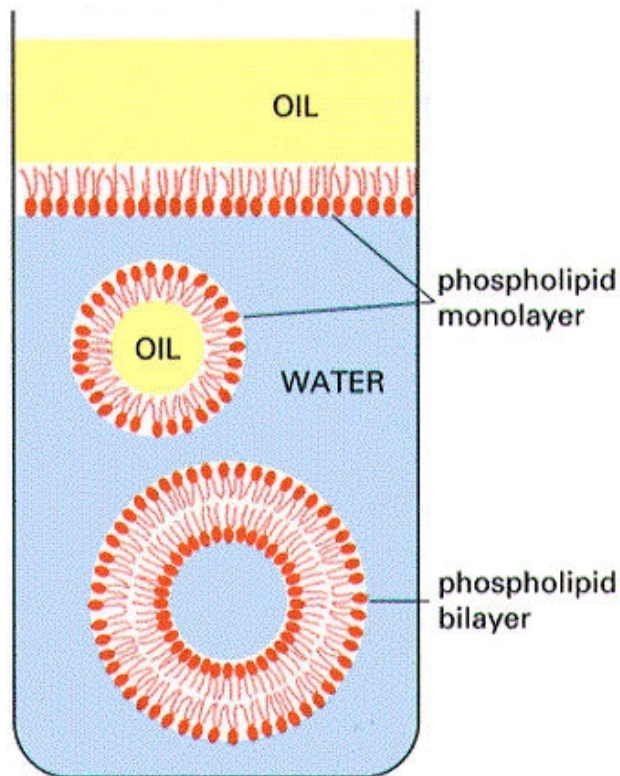
Ez a közös ős az RNS-irányított proteinszintézis kimunkálásával olyan fehérjék szintézisét oldotta meg, melyek hasznos **gépeknek** bizonyulhattak:

- az RNS-ek másolásában (pl. RNS polimeráz), valamint
- a gépek (proteinek) gyártásában (riboszóma fehérjék).

Mivel a fehérjék sokkal jobb katalizátorok, mint a nukleinsavak, ezért ez az ős olyan előnyhöz jutott az evolúciós küzdelemben, hogy ezt a vívmányát sohasem feledte el.

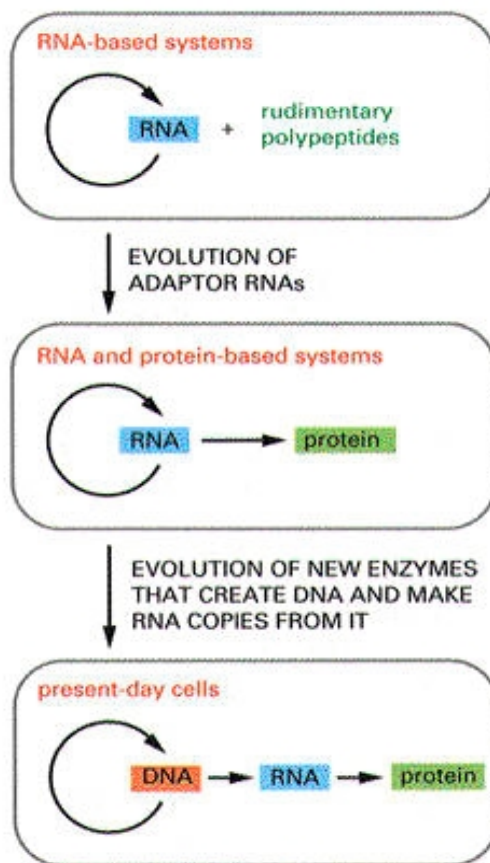
Membrán definiálta az első sejtet

Az RNS segítségével szintetizálódott fehérjemolekula nem feltétlenül csak azt a bizonyos RNS-t tudta segíteni a reprodukciójában, ami őt létrehozta, amíg ki nem alakult a plazmamembrán. A plazmamembrán kialakulása egy meghatározott kompartment létrehozását jelenti, amelyben együtt maradhatnak azok az RNS-ek és fehérjék, melyek egymás képződését segítik elő. Ez a funkció egy másik molekula csoport által valósulhatott meg, amely alkalmasnak bizonyult határfelület létrehozására. A hidofil és hidrofób részekből álló foszfolipidek kiválóan alkalmasak erre a funkcióra, mivel vizes oldatban spontán **kettős réteget (bilayer)** alkotnak. A prebiotikus levesben tehát a spontán aggregálódó foszfolipidek vehették körül a replikálódó RNS és fehérjemolekulákat.

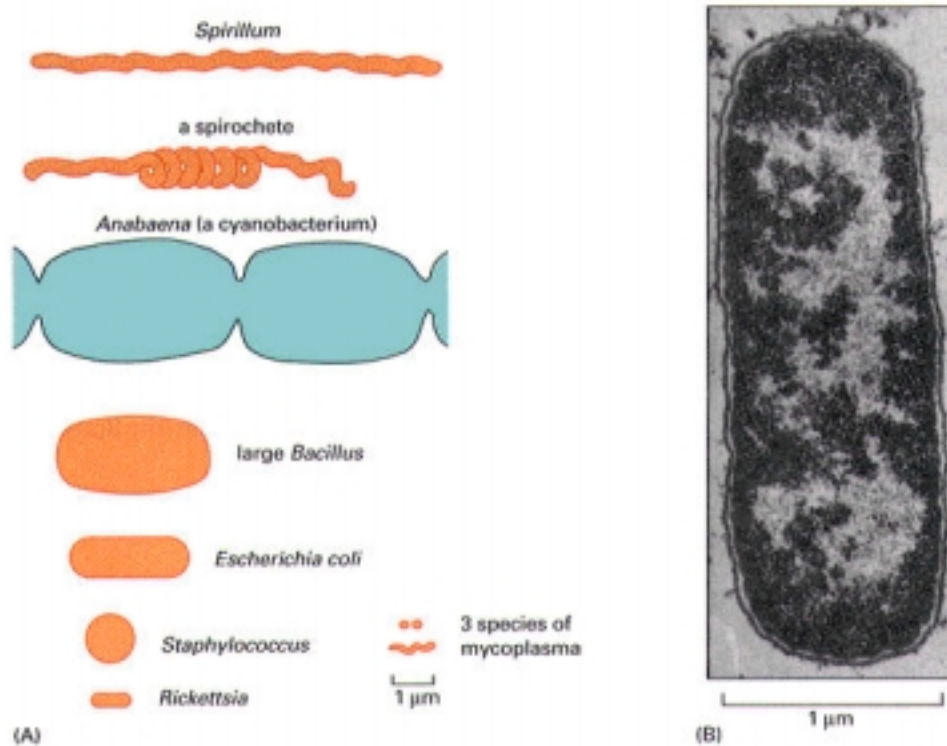
Minden ma élő sejtben a DNS az örökítő anyag

Idáig egy spekulatív prebiológiai történettel ismerkedtünk meg, amely talán fő vonalaiban érvényes, és aminek eredményeként 3-4 milliárd évvel ezelőtt kialakult az első primitív sejt. Ez a sejt feltehetően a ma élő legegyszerűbb és legkisebb (átmérőjük $0.3\ \mu\text{m}$) sejtekhez, az ún. **mikoplazmákhoz** (csupasz, sejtfall nélküli baktériumok) volt hasonló. Van azonban egy döntő különbség a Földön kialakult első sejtek és a ma élő legegyszerűbb sejtek között: nevezetesen, hogy a mai “modern” sejtekben kivétel nélkül a DNS az örökítő anyag és nem az RNS. Ez azt jelenti, hogy az evolúció során valamikor az RNS molekulák, melyek kezdetben mind információ tároló és katalitikus szerepet is betöltöttek, nemcsak a katalitikus funkciójukat adták át a fehérjéknek, hanem az információt hordozó szerepüket is elvesztették illetve átadták a DNS-nek. Ezt követően az RNS-ek mint összekötő kapocs maradtak meg a DNS és a fehérjék között.

A prokarióták kialakulása és fejlődése

A ma élő sejtek **közös őse** tehát mintegy 3-4 milliárd évvel ezelőtt születhetett meg, és kedvező tulajdonságainak köszönhetően túlszaporodott a vetélytársain. Ennek a sejtnek feltehetően nem volt különösebb belső struktúrája, és ma élő legközelebbi rokonait a Földön **prokarióta (elősejtmagvas: pro = előtt, karion = mag)** sejteknek hívjuk. A prokarióták (**baktériumok**) tehát a közös őse legközelebbi rokonai, akik 2 milliárd éven keresztül egyedül uralták a Földet. Ezek ma is a legegyszerűbb organizmusok a Földön, amelyek igen változatos formákat illetve alakot öltenek. Méretük mikrométer nagyságrendű. Sejtfelépítésük azonban már sokkal komplikáltabb mint a közös őse volt, hiszen a mikoplazmákat leszámítva sejtmembránjukat sejtfall határolja. A természetben a legváltozatosabb helyeken előfordulnak, mert biokémiailag igen változatosak.

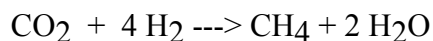
A prokarióták két nagy csoportját szokás megkülönböztetni:

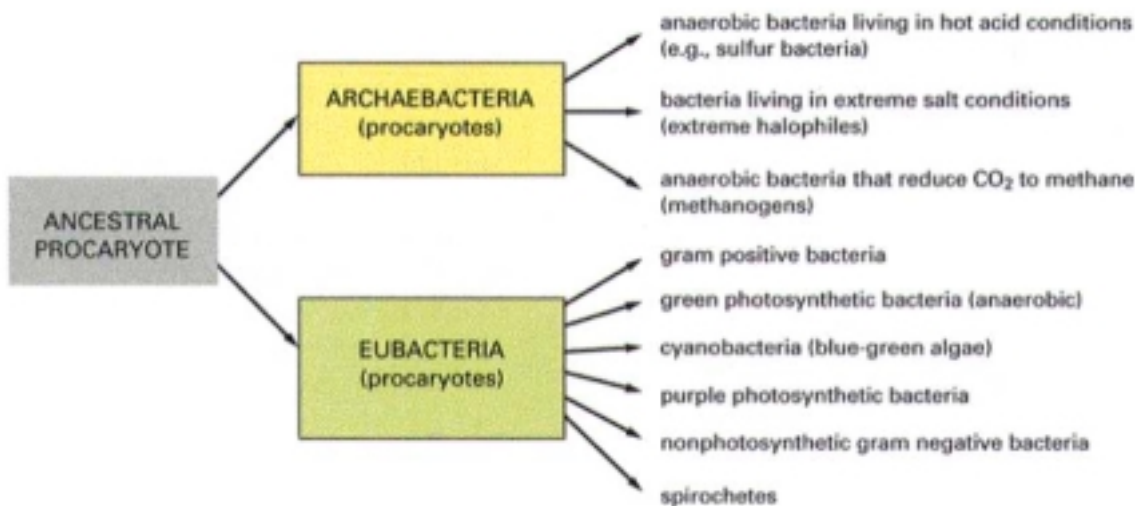
1. eubaktériumok (valódi baktériumok),
2. ősbaktériumok (archaeobacteria).

Az ősbaktériumok olyan szokatlan élőhelyeken élnek, mint mocsarak, tengerek mélye vagy hőforrások, amelyekben a körülmények nagyon hasonlítanak az ősi Földön uralkodó viszonyokhoz. Ebből régebben arra következtettek, hogy ennek a prokarióta csoportnak a tagjai alakultak ki először a Földön, és erre utal az ősbaktérium elnevezés is. A molekuláris vizsgálatok azonban kiderítették, hogy ez az állítás nem érvényes és az ősbaktériumok semmivel sem ősbibek a valódi baktériumoknál. Mindössze arról van szó, hogy e két prokarióta csoport fejlődése nagyon korán elvált egymástól.

Az ősbaktériumok három nagy csoportját szokás megkülönböztetni:

- *thermoacidofilek*: forró, savas környezetben (pH = 2 és t=80°C) élnek (pl. *Thermoplasma acidophilum* (“csodaszervezet”).
- *extrém halofilek*: szinte telített sóoldatban élnek (pl. *Halobacterium*).
- *metanogének*: a CO₂ redukciójával metánt állítanak elő (metánképzők):

Metabolikus reakciók fejlődése a bakteriális evolúció során

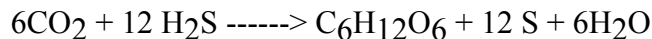
A mai baktériumokban enzimek százai energiát és építőköveket gyártanak az ún. **metabolikus útvonalakon**. Régen azonban ezeknek az építőköveknek és energiában gazdag molekuláknak a többsége szabadon rendelkezésre állt a környezetben, az ósóceán tehát szinte maga a “Paradicsom” volt az első sejtek számára. Mivel - mint már említettük- O_2 nem volt jelen a légkörben, ezért az első sejtek **anaerobok** (O_2 hasznosítására képtelenek) voltak, és szerves vegyületekre voltak utalva (**heterotrófok** ill. **organotrófok**). Az általuk felhasznált szerves vegyületek abiotikusan keletkeztek az ősi Földön. Az élet kialakulását követően azonban ezen szerves molekulák mennyisége rohamosan csökkent a környezetükben, mivel a sejtek folyamatosan felélték, felhasználták azokat. A környezet tehát állandóan romlott a sejtek számára, ezért azok a sejtek, amelyek alkalmazkodni tudtak az állandóan romló feltételekhez, hatalmas evolúciós előnyre tettek szert a többiekkel szemben. Ez az alkalmazkodás új molekulák és új energiaforrások hasznosítását jelentette. Ehhez természetesen új enzimek kialakulására volt szükség, minek következtében a sejtek enzimmérszlete növekedett.

Ez az alkalmazkodás a változó környezetekhez azonban nem érintette a metabolizmus alapreakcióit (“gyökerét”). Ennek következtében ezek a reakciók minden ma élő sejtben

azonosak, ami megint nemcsak azt bizonyítja, hogy ezek nagyon régi eredetű reakciók, hanem azt is, hogy a ma élő sejtek közös őstől származnak.

A sejtek az evolúció során válságok és azok megoldása alapján fejlődtek. A legtöbb válságot prokarióták élték át, hiszen ők jelentek meg először Földön. Ennek következtében a prokarióták mutatják a legnagyobb változatosságot a biokémiai reakciókban.

Az első válság akkor következett be, amikor a környezetből elfogytak az építőkövek és az energiaszolgáltató vegyületek (szénhidrátok). A kismolekulájú anyagokért való versengés felgyorsulásával azok a sejtek jutottak előnyhöz, amelyek a légkör CO₂-ját mint szénforrást hasznosítani tudták (**autotróf** szervezetek). A környezetben CO₂ nagy mennyiségben volt jelen, de a hasznosításához energiára volt szükség, hiszen a CO₂ a szénnek a legoxidáltabb formája, és a sejtfelepítéshez redukálni kell. A sejtek a CO₂ hasznosításához az energiát fényből nyerték (**fotoszintézis**), egy olyan pigment-molekula (klorofill) kialakításával, melynek elektronját a fény gerjeszteni képes. A legelső fény hajtotta reakció a CO₂ redukációjához szükséges **redukáló erő** előállítását volt a Földön. E reakció során az elektron egy gyenge elektrondonortól egy erős elektrondonorra vándorol a klorofill által befogott fényenergia segítségével. Az erős redukálószer pedig redukálja a CO₂-t. A legelső elektrondonor a H₂S lehetett; ekkor a folyamatban elemi kén keletkezett:

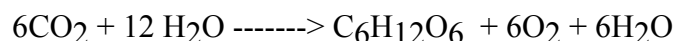

Ez a folyamat először a zöld-kénbaktériumokban alakult ki.

A baktériumok egy másik csoportja az energiaválság leküzdésére felfedezte a napenergia hasznosítását és így kialakultak a **fortróf** szervezetek. Klorofill tartalmú pigmentek segítségével kidolgoztak egy elektrontranszport rendszert, amelynek segítségével a fényenergiát kémiai energiává (ATP szintézis) alakították.

A cianobaktériumok CO₂ -t és N₂ -t fixálnak

A **cianobaktériumok** (vagy másnéven **kékes-zöldalgák**) egyesítették és tovább tökéletesítették a kétféle bakteriális fotoszintézis előnyeit és ennek eredményeként a H₂O lett az elektrondonor és a folyamatban O₂ keletkezett a fotoszintézisük eredményeként:

Az O₂ felszabadításával járó fotoszintézis óriási jelentőségű volt, mivel ehhez a folyamathoz minden szükséges alapanyag bőségesen rendelkezésre állt, és ezért az élet felvirágzott. Ebből arra gondolhatnánk, hogy nem is volt több válság!

Ekkor jött azonban a nitrogén válság, mert a szerves nitrogén források elapadtak. Molekuláris nitrogén rengeteg volt a légkörben, azonban ez nagyon nehezen lép reakcióba. A cianobaktériumok azonban ezt a problémát is megoldották és kidolgozták a N₂-fixálást folyamatát, amelyben nitrogenáz enzimet használnak. Ebben a folyamatban rengeteg energia árán ammóniává redukálják a molekuláris nitrogént. A cianobaktériumok még ma is a szén és a nitrogén fő fixálói; ezek a legönfenntartóbb organizmusok a Földön, hiszen vízen és levegőn (CO₂ és N₂) képesek élni és ezenkívül csak napenergiát igényelnek. Kialakulásuk következtében azonban a földi feltételek alapvetően megváltoztak.

A baktériumok a tápanyag molekulák aerob oxidációjára képesek

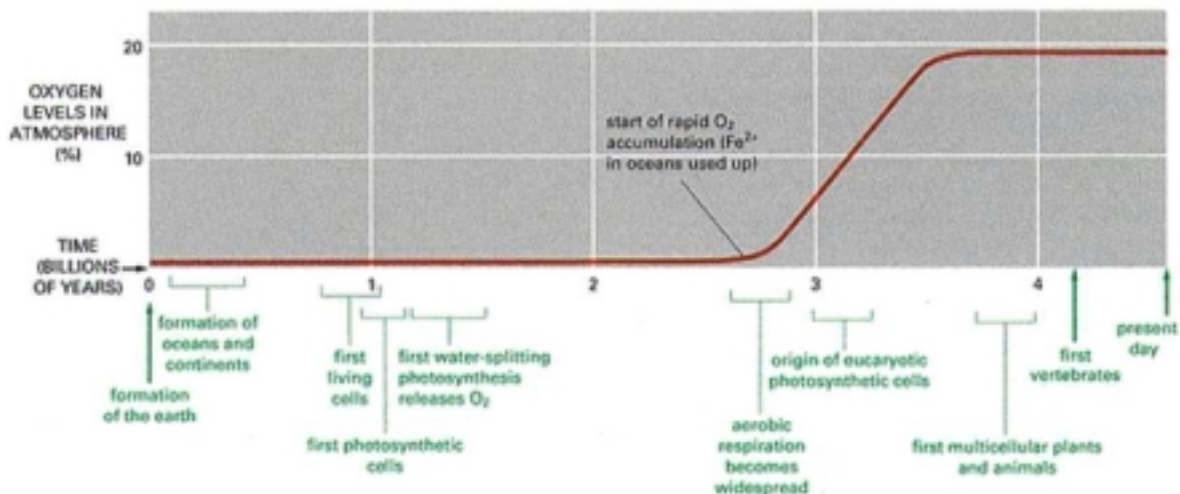
Régen nem az ember, hanem más organizmusok csináltak forradalmi változást a környezetben. Nagyon fontos azonban, hogy ezek a változások sokkal lassabban következtek be, mint manapság az emberiség által okozott környezeti változások. A környezeti változások sebességi aspektusa azért fontos, mert a lassú változásokhoz az élővilág alkalmazkodni tud, a gyors változások viszont elpusztíthatják az életet.

Az emberiség megjelenése előtt a legjelentősebb környezeti változás valószínűleg az oxigén megjelenése volt a cianobaktériumok működése következtében. Mivel az élet O₂ mentes (anaerob) környezetben alakult ki, és az oxigén nagyon reaktív, miáltal a sejtalkotókkal reakcióba lép, ezért **toxikus** hatású volt az első élőlényekre. Ezt bizonyítja a mai anaerob sejtekre gyakorolt hatása: az anaerobok (melyek nem rendelkeznek e téren semmiféle védekező mechanizmussal) O₂ jelenlétében azonnal elpusztulnak. Az O₂ megjelenése tehát újabb válságot okozott a Földet akkoriban benépesítő anaerob sejtek számára (**O₂ válság**).

Az oxigén megjelenését követően az anaerob sejtek az alábbi lehetőségek közül választhattak, hogy elkerüljék az O₂ toxikus hatását:

1. olyan anaerob környezetbe bújtak, ahol nem volt oxigén,
2. kifejlesztettek egy enzimes védekező mechanizmust az O₂ károsító hatásával szemben és kialakultak az aerob baktériumok.

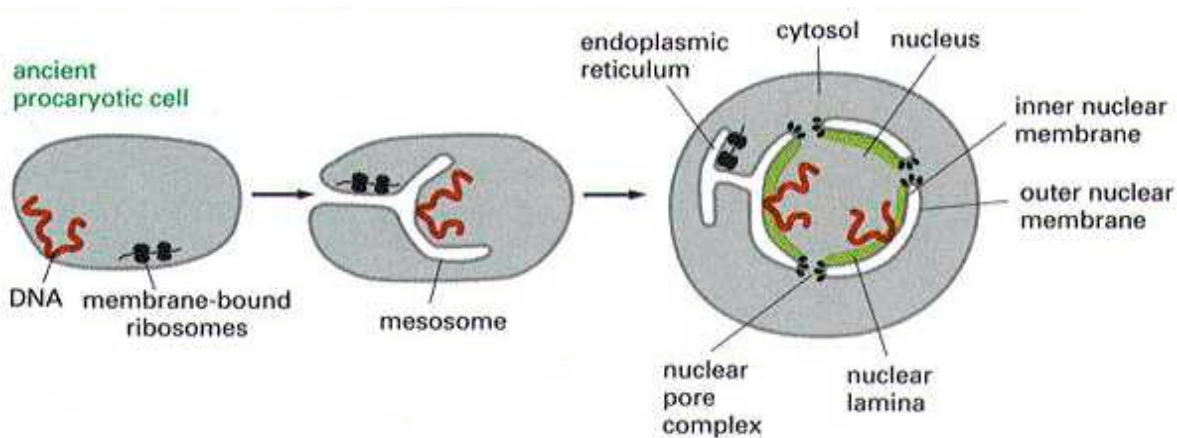

Az O_2 -nek azonban nemcsak negatív, hanem pozitív hatásai is voltak az élet földi fejlődésére:

1. Az O_2 -es légkör felső határán kialakult az ózon réteg és kiszűrte a Nap UV sugarait. Az oxigénmentes légkörben az UV sugárzás elől a vizek alsóbb rétegeibe bújtak sejtök meghódíthatták a vizek felső rétegeit és a szárazföldet is.
2. Az O_2 hallatlan reaktivitása révén megteremtette a vegyületekben lévő kémiai energia sokkal teljesebb kiaknázásának lehetőségét, és nem csoda, hogy a sejtök ezt a lehetőséget ki is használták. Az O_2 lehetővé teszi az energiaszolgáltató molekulák CO_2 -á és H_2O -é történő sokkal teljesebb elégetését, aminek eredményeként sokkal több energia szabadul fel. Ezt a folyamatot **légzésnek (respirációnak)** hívjuk és a fotoszintézishez hasonló mechanizmussal ATP szintézist eredményez. A bakteriális fotoszintézisben kialakult elektrontranszport lánc módosításával kialakult az aerob sejtök **légzési elektron transzport lánc**.

Az eukarióta sejtök kialakulása

1.5 milliárd évvel ezelőtt egy újabb mérföldkő következett be a sejtök fejlődésében. A prokarióta sejtök egy csoportja ugyanis nemcsak a biokémiai reakcióit "finomította", hanem az egyszerű belső struktúrája vált komplexebbé. A DNS a prokariótákban nagyon gyakran a citoplazma membrán környezetében helyezkedik el illetve ahhoz kapcsolódik. Egy ősi prokarióták egy csoportjában valamilyen oknál fogva a plazmamembrán befűződött, és a DNS-t kettős membránnal ölelte körül. A citoplazma membrán ily módon történő lefűződésével jöhetett létre a valódi sejtök és annak kettős membránja és kialakultak az ún. **eukarióta (valódis sejtök)** sejtök (eu = valódi).

Az eukarióták gazdag belső membránstruktúrával rendelkeznek

Az újonnan kialakult eukarióta sejtekben a sejtmagmembrán a DNS számára védelmet biztosított és így annak mennyisége jelentősen növekedhetett a prokarióta sejtekhez képest. Egy humán sejt például 1000-szor annyi DNS-t tartalmaz, mint egy baktérium. A DNS mennyiségének gyarapodása a sejtek térfogatának növekedésével is együtt járt. Az eukarióta sejtek kb. 100-szor nagyobbak, mint a prokarióták. A sejtméret ilyen mértékű növekedése azonban számos problémát okozott az eukarióták számára. A nagyobb sejtméret ugyanis nagyobb sejtfelületet is igényel, mert:

1. az anyagok a plazmamembránon keresztül lépnek be a sejtbe,
2. a membrán ezen kívül fontos biokémiai reakcióknak (lipid szintézis, légzési elektrontranszport stb.) is a helyszíne.

Ha gömbszerűnek képzeljük a sejtet, akkor könnyen belátható, hogy a méret (a gömb sugara) növekedésével a térfogat köbösen növekszik, míg a felület csak négyzetesen. Ez azt jelenti, hogy a méret növekedésével a fajlagos felület csökken. Ezért, hogy a nagy eukarióta sejtek megtartsák a prokariótákra jellemző nagy fajlagos felület arányt, **belső membrán struktúrákat** alakítottak ki.

Ennek első lépése az lehetett, hogy a sejtmaghártya egy labirintus alakú kompartmentet, az ún. **endoplazmás retikulumot** (ER) alakított ki. Az ER membránján lipidek és fehérjék szintézise történik. Az endoplazmás retikulumból lesarjadzó vezikulumokból képződtek a **Golgi apparátus** lapos zsákjai, amelyek az ER-ben szintetizált molekulák módosítását és továbbítását végzik.

Felvetődik a kérdés, hogy a belső membrán-struktúrák kialakulása miként oldja meg a fajlagos felület csökkenésének előbb említett problémáját? Erre a kérdésre az a válasz, hogy ezek a belső membránok állandó és dinamikus kapcsolatban állnak a citoplazma membránjával. Nevezetesen, a Golgi zsákjaiból folyamatosan vezikulumok hasadnak el és olvadnak össze a

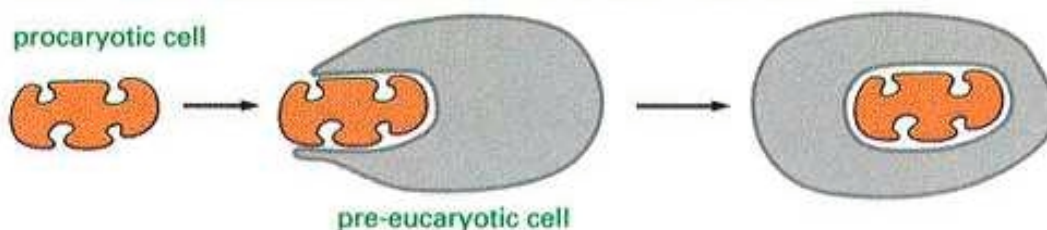

sejtmembránnal, miközben tartalmukat a sejt környezetébe ürítik. Ez a folyamat az **exocitózis**, amelynek révén a sejt belsejében elhelyezkedő membránnal határolt organelumok a sejt környezetébe tudnak anyagot exportálni és a sejtfelszín növelését is szolgálják.

Az eukarióták membránnal határolt vezikulumokkal nemcsak anyagot tudnak exportálni, hanem a környezetükből anyagot is képesek felvenni. Ez az exocitózissal ellentétes folyamat az **endocitózis**, melynek során a citoplazmamembrán egy darabja befűződik, leszakad és egy citoplazma-membrán határolta vezikulumot hoz létre, ami külső anyagot vagy a sejtfelszínen megtapadt anyagot tartalmaz. Ezzel a módszerrel bizonyos eukariótasejtek egészen nagy részecskéket (pl. idegen sejteket) is képesek bekebelezni (**fagocitózis**).

Természetesen ezeket a sejt környezetéből felvett anyagokat meg kell emészteni, ami ugyancsak membrán határolt organelumokban, a **lizoszómákban** történik, melyek emésztőenzimeket tartalmaznak. Szintén membrán határolja az eukarióták **peroxiszómáit** is, melyeknek a H_2O_2 termelésben van szerepük. Ezek a fentebb tárgyalt belső membrán-struktúrák egy különálló kompartmentet alkotnak az eukarióták **citoplazmájában**, és a sejt térfogatának felét is elfoglalhatják. A citoplazma maradék részét **citoszólnak** nevezzük.

A mitokondriumok kialakulása

Az oxigén megjelenését az eukarióta sejtek őse úgy vészelte át, hogy **szimbiózist** alakított ki egy aerob baktériummal; így alakult ki az eukarióták mitokondriuma. Ez a Lynn Margulis-tól származó ún. **endoszimbiózis** elmélet a legkézenfekvőbb magyarázat az **eukarióta (valódi sejtmagvas)** sejtek keletkezésére. Ennek megfelelően a mitokondriumok felelősek az eukarióta sejtek légzéséért. Az endoszimbiózis elképzelést számos bizonyíték támasztja alá:

- a mitokondriumok mind a méretüket, mind az alakjukat tekintve nagyon hasonlóak a ma élő baktériumokhoz és osztódásra képesek.
- saját DNS-el rendelkeznek, amely szerkezetét tekintve hasonló a prokariótákéhoz.
- saját fehérje-szintetizáló apparátussal rendelkeznek, mely szintén a prokarióta apparátushoz hasonló.

A legmeggyőzőbb bizonyítékot a mitokondriumok endoszimbiózisos eredetére azok a köztes állapotok jelentik az eukarióta fejlődésben, amelyek még ma is fellelhetők:

1. Vannak ugyanis olyan ősi eukariótára hasonlító ma élő eukariótasejtek, melyek oxigénszegény környezetben (bélben) élnek és nincs mitokondriumuk (pl. diplomonad).
2. Az amőba *Pelomyxa palustris*-nak pedig nincs mitokondriuma mégis van oxidatív metabolizmusa, mert a citoplazmájában baktériumok élnek.

Az aerob baktériumokban a plazmamembrán felelős a légzési energia termelésért. Az eukariótákban a mitokondrium átvette ezt a funkciót a citoplazmamebrántól, ezért a plazmamembrán új feladatokat láthat el.

A kloroplasztok is bekebelezett prokarióták leszármazottai

A kloroplasztok a cianobaktériumokhoz hasonló O_2 felszabadulással járó fotoszintézist végeznek, ezért nem meglepő, hogy ezek bekebelezett cianobaktériumok leszármazottai.

Nagyon fontos azonban, hogy a mai eukarióták mitokondriumi és kloroplasztjai sok mindenben különbözik a ma élő aerob baktériumoktól és cianobaktériumoktól:

1. DNS-ük is kisebb, mint a baktériumoké,
2. sok molekulát nem maguk állítanak elő, hanem készen kapják a gazdasejtől.

Ezen különbségeknek az a magyarázata, hogy mindketten szimbiózis eredményeként baktériumokból erednek, de nagy evolúciós változáson mentek keresztül, és ma már nagy részben a gazdasejtől függenek. Emellett a mitokondriumok általánosak az eukariótákban, kloroplaszt viszont csak növényi sejtekben fordul elő.

Az eukarióta sejteknek belső váza van

Minél a nagyobb a sejt és minél strukturáltabb a belseje, annál fontosabb ezeknek a struktúráknak a megfelelő helyen való tartása és esetleges mozgatása. Minden eukarióta sejtnek van **citoszkeletonja**, ami a sejtnek alakot biztosít, a mozgás képességet adja, az organellumok elhelyezkedését és mozgását biztosítja.

A citoszkeleton fehérje fonalakból (**filamentumokból**) áll. A két legfontosabb típus:

1. aktin filamentumok.
2. mikrotubulusok.

Ezek a fehérjefonalak nagyon régi képződmények lehetnek, mert szinte változatlanok az eukariótákban.

Mindkét filamentum kulcsszerepet játszik a sejtek ill. a szervezetek mozgásában;

- az aktin az izomban,
- a mikrotubulusok pedig a csillókban és ostorokban találhatók meg

A belső mozgásokban is szerepük van: mikrotubulusok alkotják a **mitózis oszlopot**. Enélkül az eukarióta sejt nem tud szaporodni.

Az eukarióta sejtben a genetikai anyag igen komplex módon csomagolt

Az eukarióták igen sok DNS-t tartalmaznak (egy humán sejt 1000-szer többet, mint egy baktérium). A DNS hossza olyan nagy, hogy nagy a törés és szakadás veszélye. Ezért jól be van "csomagolva". Az eukariótákra jellemző fehérjék a **hisztonok**, amik a DNS-hez kötnek, és "becsomagolják" őket kezelhető **kromoszómákba**. A DNS kromoszómákba "csomagolása" előfeltétele a sejtosztódásnak. Kevés kivételtől eltekintve minden eukariótában vannak hisztonok és ezek nagyon konzervatív fehérjék .

A DNS-t az eukariótákban magmembrán is védi. A genetikai információ kifejeződésének két fő lépése így térben elválasztódik:

1. DNS transzkripciója (átírás)
2. RNS translációja (átfordítás)

A prokariótákban ezek a folyamatok nincsenek térben elválasztva: az RNS szekvenciák translációja azonnal megindul, amint az átíródott (mielőtt a szintézise befejeződött volna). Az eukariótákban a transzkripció színtere a sejtmag, míg a fehérjeszintézisre a citoplazmában kerül sor. Mielőtt az RNS elhagyná a sejtmagot **érési folyamaton (RNA processing)** kell keresztül mennie, melynek során egy része kivágódik, más része pedig módosul.